

MECHANIZMY ZVLÁDANIA REAKCIÍ OKOLIA U RODIČOV DETÍ S PORUCHAMI AUTISTICKÉHO SPEKTRA

ZUZANA POKLEMBOVÁ

Abstrakt: Rodičia detí s poruchami autistického spektra musia okrem zvládania správania svojich detí tiež čeliť reakciám okolia na toto netypické správanie. Okolie často hodnotí deti s poruchou autistického spektra ako nevychované a špecifiká ich správania pripisuje nedostatkom vo výchove a v prístupe rodičov. Tento príspevok sa zameriava na niektoré z mechanizmov používané rodičmi detí s poruchou autistického spektra, ktoré používajú na zvládanie negatívnych reakcií a nepochopenia okolia.

Kľúčové slová: Poruchy autistického spektra, Mechanizmy zvládania, Aspergerov syndróm, Autizmus

Abstract: Parents of children with autistic spectrum disorder have to besides coping with their children's behaviour also face reactions to this atypical behaviour from around. Surroundings often evaluate children with autism spectrum disorders as rude and their behaviour's specifics attribute to insufficient upbringing and attitude of their parents. This presentation focuses on some of the mechanisms used by parents of children with autism spectrum disorders, which they use to cope with negative reactions and misunderstanding from surrounding.

Key words: Autistic spectrum disorder, Coping mechanism, Asperger's Syndrome, Autism

Úvod

Problematika rodiny s členom s poruchou autistického spektra nadobúda v posledných rokoch v mnohých krajinách na dôležitosť. Táto skutočnosť podnietila aj záujem o túto problematiku v Slovenských podmienkach. Vychádzajúc z epidemiologických výskumov vo svete sa poruchy autistického spektra vyskytujú približne u jedného percenta obyvateľstva (napr. Baird et al 2006). Aj keď nám nie sú známe informácie o výskume, ktorý by upresňoval tento údaj pre Slovenskú republiku, nemáme dôvod sa nazdávať, že sa bude pomer ľudí s poruchou autistického spektra v našej populácii výrazne líšiť od týchto údajov. Aj keď odborných informácií o poruchách autistického

spektra pribúda, povedomie verejnosti o tejto skupine porúch a najmä o špecifikách osôb trpiacich PAS je stále nízke. V našej práci sa zameriavame predovšetkým na mechanizmy zvládania reakcií okolia rodičmi detí s poruchou autistického spektra, preto o osobách trpiacich poruchou autistického spektra hovoríme ako o „deťoch“. Nazdávame sa však, že časť týchto informácií je možné vzťahovať aj na správanie dospelých osôb trpiacich poruchou autistického spektra a ich rodinných príslušníkov. Nezrozumiteľné správanie detí s poruchou autistického spektra môže byť okolím hodnotené ako „nevychované“, sebecké, bezohľadné, rodičia sú často odsudzovaní, že výchovu svojich detí nezvládajú a keď sa snažia vyhnúť možným podnetom na zhoršenie reakcie môžu byť hodnotení ako rozmaznávatelia. Často dostávajú „dobré mienené“ rady od blízkeho i vzdialeného okolia ako je potrebné vychovávať deti. Toto všetko zvyšuje stres a tlak na rodičov vyplývajúci zo samotnej diagnózy a zvládania každodenného života s dieťaťom s poruchou autistického spektra.

1. Poruchy autistického spektra

Poruchy autistického spektra patria medzi pervazívne vývinové poruchy, ktoré sú podľa Medzinárodnej klasifikácie chorôb MKCH-10 charakterizované „kvalitatívnym zhoršením recipročných sociálnych interakcií a spôsobov komunikácie a obmedzeným, stereotypným, opakujúcim sa repertoárom záujmov a aktivít“ (MKCH-10, 1994). Medzinárodná klasifikácia duševných chorôb zahŕňa medzi poruchy autistického spektra detský autizmus, atypický autizmus, Rettov syndróm, Aspergerov syndróm, inú detskú dezintegračnú poruchu, hyperaktívnu poruchu spojenú s mentálnou retardáciou a stereotypnými pohybmi, iné pervazívne vývinové poruchy a nešpecifikované pervazívne poruchy (MKCH-10, 1994).

Diagnostický a štatistický manuál Americkej Psychiatrickej asociácie zahŕňa medzi poruchy autistického spektra autistickú poruchu, Rettov syndróm, Detskú dezintegračnú poruchu, Aspergerov syndróm a pervazívnu vývinovú poruchu inak nešpecifikovanú a vymedzuje ich „vážnymi deficitmi a pervazívnou poruchou vo viacerých vývinových oblastiach. Toto zahŕňa poruchy vzájomnej sociálnej interakcie, poruchy v komunikácii a prítomnosť stereotypov v správaní, záujmoch a aktivitách“ (DSM – IV, 1994). V pripravovanej piatej edícii Diagnostického a štatistického manuálu – vydanie ktorej je plánované na máj

2013 (DSM-V Draft, 2011) bude autistická triáda nahradená diádou, pričom porucha v sociálnej interakcii a komunikácii budú tvoriť spoločne posudzovanú kategóriu (posudzovať sa bude pretrvávajúci deficit v sociálnej komunikácii a sociálnej interakcii; obmedzené a opakujúce sa vzorce správania, záujmov a aktivít; symptómy musia byť prítomné už v rannom detstve a symptómy spoločne musia obmedzovať alebo znehodnocovať každodenné fungovanie (DSM-V Draft, 2011)).

Autistické vývinové poruchy ovplyvňujú vzhľadom na charakter odlišností v správaní v silnej miere schopnosť jednotlivca intereagovať s ostatnými ľuďmi. Odchýlky v správaní sa prejavujú v jednej z troch základných oblastí (tzv. autistická triáda):

- v oblasti komunikácie: znížené alebo chýbajúce porozumenie verbálnej i neverbálnej komunikácii, problémy zo selekciou rečových/jazykových podnetov, rozličná úroveň zvládnutia funkčného použitia reči,
- v oblasti sociálnej interakcie: nedostatok empatie, zvláštnosti vo fyzickom kontakte, spoločenské rituály, absencia schopnosti zdieľať emócie (vlastné, aj druhých ľudí),
- v oblasti predstavivosti: stereotypné správanie, rituály, pedantné dodržiavanie pravidiel, rigidné dodržiavanie naučených stereotypov, nefunkčné zaobchádzanie s predmetmi (roztáčanie, hojkanie, zoraďovanie podľa rozličných kritérií), motorické stereotypy.

Poruchy v jednotlivých oblastiach môžu mať rozličnú intenzitu a individuálne charakteristiky, často sa počas života menia. Vďaka rôznym naučeným kompenzačným mechanizmom stávajú menej výrazne, iné okolnosti, napríklad nečakaná zmena alebo stres, ich naopak môžu krátko ale i dlhodobo zvýrazniť alebo prehliť.

Z hľadiska špecifických vzťahov s vrstovníkmi rozdeľuje Thorová (2006, s. 93) štyri typy sociálnej interakcie: typ osamelý, typ pasívny, typ aktívny – zvláštny a typ zmiešaný – zvláštny. Príslušnosť k týmto typom tiež ovplyvňuje prejavy odlišností v správaní. Jedinec však nemusí presne zodpovedať všetkým charakteristikám niektorého z týchto typov. Jeho individuálne charakteristiky, rovnako ako príslušnosť k niektorému z týchto hlavných typov ovplyvňujú vo veľkej miere jeho vonkajší prejav, ale ľudia s poruchou autistického spektra sa navzájom odlišujú čo sa týka osobnosti i intenzity a kombinácie symptómov. Preto je pri práci s ľuďmi s poruchami autistického spektra potrebné každého klienta vnímať ako jedinečnú bytosť a nepred-

pokladať u neho vopred prítomnosť iných symptómov a charakteristík.

Pri poruchách autistického spektra je veľmi častý súčasný výskyt ďalších porúch. Najčastejšie uvádzaný výskyt je pri sociálnej úzkostnej poruche až 29 %, poruchy pozornosti s hyperaktivitou 28 % a opozičnej vzdorovitej poruchy 28 % a poruchy správania, tikové poruchy, trichotillomania, poruchy príjmu potravy a vylučovania (Simonoffová et al, 2008). Simonoffová (2008) vo svojom výskume ďalej uvádza, že až u 71 % sledovaných detí s poruchou autistického spektra bola diagnostikovaná niektorá z ďalších porúch, pri deťoch, ktoré mali súčasne s poruchou autistického spektra aj poruchu pozornosti spojenú s hyperaktivitou v 84 % bola navyše diagnostikovaná ďalšia porucha. Prípadný spoluvýskyt ďalších porúch môže v niektorých prípadoch výrazne ovplyvniť správanie detí s poruchami autistického spektra na verejnosti a voči okoliu a často ešte zvýšiť ako náročnosť situácie na zvládanie pre rodičov, tak aj zhoršiť hodnotenie situácie okolím.

2. Reakcie okolia na správanie detí s poruchou autistického spektra a ich zvládanie rodičmi detí

Rodičia detí trpiacich poruchami autistického spektra uvádzajú (napr. Clerk, 2006) viaceré druhy správania typického pre ich detí, ktoré je zo strany okolia vnímané negatívne. Okolím v tomto prípade rozumieme ako širšie príbuzenstvo (starých rodičov, strýkov a tety, bratrancov a sesternice) a rodinných známych, tak aj náhodných svedkov správania dieťaťa ako susedov, predavačov, spolucestujúcich v hromadnej doprave a podobne. So stanovením diagnózy poruchy autistického spektra a jej zdieľaním s členmi širšej rodiny sa síce rodičom môže dostávať viac pochopenia a tolerancie zo strany príbuzných a známych, náhodnému okoliu však mnohé reakcie a špecifiká správania detí s poruchou autistického spektra pripadajú nezrozumiteľné. Prípadne je takéto správanie mylne interpretované ako nevychované a reakcia rodičov smerujúce k zmierneniu situácie ako rozmaznávajúce.

Mechanizmy (stratégie) zvládania chápeme v súlade s Ortonovým (1990) popisom ako kognitívne štruktúry, ktoré ovplyvňujú emócie jedinca. Pričom tieto môžu byť ako vedomé, tak i nevedomé a ich cieľom je uľahčiť emocionálne prežívanie. V súlade s Lazarusom (in Gray, 2003) rozdeľujeme mechanizmy zvládania na tie, ktoré sú zamerané na problém a tie, ktoré sú zamerané na emócie. V kontexte

stratégií zvládania problémového správania sa detí s poruchami autistického spektra ich rodičmi, môžeme medzi mechanizmy zvládania zamerané na problém zahrnúť také konanie rodičov, ktorým sa snažia zabrániť vzniku alebo zhoršeniu problémového správania (zabezpečenie miesta pri okne v autobuse, vyhnutie sa radu pri pokladni v ktorom stojí človek s nadváhou aby predišli hlasným komentárom dieťaťa..) a medzi mechanizmy zamerané na emócie (zdieľanie, vyrozprávanie sa, návšteva terapie, účasť na podporných skupinách). Podľa niektorých výskumov (napr. Thoits in Gray, 2003) muži inklinujú viac k používaniu mechanizmov zvládania zameraných na problém, zatiaľ čo ženy k mechanizmom zameraným na emócie. Matky aj otcovia detí s poruchami autistického spektra veľmi často využívajú kombináciu oboch typov mechanizmov zvládania (Lazarus in Gray). Čo je z veľkej časti ovplyvnené špecifickosťou podnetov vyvolávajúcich problematické správanie detí trpiacich poruchou autistického spektra, náročnosťou zvládania a mnohokrát aj predvídateľnosťou situácií, ktoré môžu vyvolať takéto správanie detí na verejnosti.

Nakoľko každý jedinec s poruchou autistického spektra je jedinečný vo svojom správaní a reakciách na podnety z okolia, môžeme sa v literatúre stretnúť s opisom množstva situácií zachytávajúcich negatívnu reakciu okolia na správanie dieťaťa a tiež stratégie, ktoré používajú rodičia na zvládanie konkrétnej, či skupiny situácií. Niektoré z nich sú negatívne, napríklad Donna Williams opisuje v svojej knihe (2009) stratégie, ktorými sa jej matka pokúšala usmerniť jej správanie na verejnosti (bitka, nadávanie...) alebo vyrovnáť s negatívnymi emóciami ako reakciou na toto správanie (ignorácia, zosmiešňovanie...). Častejšie sa však stretávame s príkladmi úspešného zvládania, resp. predchádzania negatívnych reakcií okolia spôsobom, ktorý je šetrný ako k dieťaťu, tak aj jeho okoliu.

Hilde de Clerk (2006) napríklad opisuje spôsob, ktorým predchádzala záchvatom zlosti, ktoré mal niekoľkokrát do dňa jej syn ako reakciou na svet, ktorý bol pre neho nezrozumiteľný a chaotický:

„Vypozorovala som, že je unavený z nadmerného množstva slov a že ho reč nudí. Začali sme tento trik nazývať „vizuálne kľúče“... (...) Ak som napríklad chcela Thomasovi naznačiť, že pôjdeme autom, ukázala som mu kľúče od auta. Keď som mu ukázala tanier, znamenalo to, že budeme obedovať. Keď sme šli nakupovať, ukázala som mu nákupnú tašku.“ (de Clerk, str. 29)

Na iných miestach svojej knihy opisuje ako riešila problémy s vyberavosťou v jedle, alebo výstup v cukrárni keď čašník nedoniesol kopčeky zmrzliny v Thomasom požadovanom poradí.

Téme mechanizmov zvládania a ich vzťahu k duševnej pohode rodičov sa v aktuálnych výskumov venujú viacerí autori. Paul Benson (2009) sa v rámci dlhodobého výskumu zameraného na skupinu autistických detí a ich rodičov venoval aj problematike vplyvu mechanizmov zvládania stresu (vrátane negatívnych reakcií okolia na správanie detí) a vplyv zvolených mechanizmov spolu so závažnosťou autistických príznakov dieťaťa, jeho maladaptívneho správania a socioekonomického statusu rodiny a vplyvu týchto faktorov na spokojnosť a duševnú pohodu, či prítomnosť depresívnych nálad a hnevu u matiek autistických detí. Autor vyčlenil štrnásť druhov mechanizmov zvládania, ktoré najčastejšie používajú rodičia (v prípade tohto výskumu výhradne matky) autistických detí: využitie inštrumentálnej podpory okolia, aktívne ovplyvňovanie situácie, plánovanie, využitie emocionálnej podpory, seba rozptýlenie, humor, seba obviňovanie, ventilovanie, užívanie alkoholu alebo drog, vzdanie sa, popretie, akceptácia, náboženstvo, pozitívne prerámcovanie. Autor v svojom článku spochybňuje rozdelenie mechanizmov zvládania podľa zamerania na problém alebo na emócie a upozorňuje na skutočnosť, že „mnoho významných spôsobov zvládania ako napríklad využitie sociálnej podpory, nie je možné jednoznačne začleniť do niektorej z týchto dvoch kategórií“ (Benson, str. 218). Jednotlivé mechanizmy boli následne rozdelené do štyroch kategórií, podľa prevládajúceho postoja k situácii: zapojenie sa, rozptýlenie, neangažovanie sa a kognitívne prerámcovanie. Výsledky výskumu ukázali, že vyhýbavé mechanizmy zvládania (rozptýlenie a neangažovanosť) sa spájajú s rastúcou úrovňou hnevu a depresie u matiek, zatiaľ čo kognitívne prerámcovanie sa spája s pocitom spokojnosti a duševnej pohody matiek. Možno trochu prekvapujúco závažnosť autistických syndrómov dieťaťa podľa výskumu nemá významný vplyv na duševnú pohodu a spokojnosť matiek.

Tento aj ďalšie výskumy ukázali (Schieve, 2007; Montes, 2007) aký vplyv má výber mechanizmov zvládania na duševné zdravie rodičov. Príbuzní detí s poruchami autistického spektra sú často na verejnosti vystavovaní niekoľkonásobnému stresu. Jednak na nich leží bremeno zvládnutia správania dieťaťa tak, aby dieťa neublížilo ani sebe ani svojmu okoliu. Toto samotné často zahŕňa aj „rozlúštenie“

informácie, ktorú dieťa komunikuje prostredníctvom správania. Zároveň sú vystavení tlaku a negatívnym reakciám zo strany okolia. Shira Richman (2006) uvádza ako jeden z dôvodov aj skutočnosť, že deti s poruchou autistického spektra sú pre laika prakticky nerozlišiteľné od zdravých (neuronormálnych) detí. Menej ako deti s viditeľným postihom teda vzbudzujú v okolí súcit a toleranciu. Ako typické reakcie rodičov na zraňujúce poznámky okolia ďalej uvádza Richman „plač, kľamstvá, dlhé vysvetľovanie alebo ostré a útočné odpovede“ (str. 109). Pričom každú z týchto reakcií/ stratégií zvládania považuje v istej situácii za adekvátnu. Odporúča prípravu pre rodičov, ktorá by bola zameraná na vhodné zvolenie reakcií, tak aby nezvyšovali napätie v situáciách, ale aby im umožňovala vyrovať sa so situáciou a prispievali k ich spokojnosti a duševnému zdraviu. Práve v príprave rodičov na zvládanie takýchto situácií vidíme jednu z možných príležitostí pre sociálnych pracovníkov a pracovníčky pri práci s rodinou s dieťaťom trpiacim poruchou autistického spektra.

Záver

Úlohu sociálneho pracovníka/ sociálnej pracovníčky, pracujúcich s rodinou, ktorej člen trpí poruchou autistického spektra, vidíme okrem iného aj v poznaní špecifik správania typického pre tieto poruchy. Túto znalosť by mal, podľa nášho názoru, využiť počas intervencie nielen pri informovaní a poskytovaní sociálneho poradenstva členom rodiny, ale pokiaľ je to v jeho možnostiach aj pri práci so širším okolím svojich klientov. Za dôležitú považujeme tiež podporu rodičov detí trpiacich poruchou autistického spektra nielen pri náročných životných situáciách vyplývajúcich z porúch autistického spektra, ale tiež pri zvládaní reakcií okolia na špecifické správanie ich detí. Pri tejto podpore považujeme za dôležité aby sociálny pracovník/sociálna pracovníčka disponovali čo možno najširšími informáciami jednak o poruchách autistického spektra vo všeobecnosti, ako aj o konkrétnom dieťati s dôrazom na jeho individuálnu diagnózu (prípadne súbor diagnóz) a špecifické individuálne prejavy správania. Dostatok informácií umožní sociálnym pracovníckam/ sociálnym pracovníkom zvoliť postup a nástroje intervencie s ohľadom na individuálne potreby či už klienta trpiaceho poruchou autistického spektra, jeho rodiny alebo jeho sociálneho okolia.

Zoznam bibliografických odkazov

- ATWOOD, Tony. 2005. *Aspergerův syndrom*. 1. vyd. Praha: Portál, 208 s. ISBN 80-7178-979-8.
- ATTWOOD, Tony. 2008. *The Complete Guide to Asperger's Syndrome*. London: Jessica Kingsley Publishers. ISBN 978-1-84310-669-2.
- ATTWOOD, T., GRANDIN, T. et al. 2006. *Asperger's and Girls*. 1. vyd. Arlington : Future Horizons, Inc., 150 s. ISBN 978-1-932565-40-9.
- BAIRD, G. et al. 2006. *Prevalence of disorders of the autism spectrum in a population cohort of children in South Thames: the Special Needs and Autism Project (SNAP)*. [online]. [cit. 2011-03-02]. Dostupné na: U.S. National Library of Medicine National Institute of Health Web site: <<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/16844490>>.
- BENSON, Paul. 2009. Coping, distress, and well-being in mothers of children with autism [online]. [cit. 2011-11-07]. Dostupné na: U.S. National Library of Medicine National Institute of Health Web site: <<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/8074778>>.
- BROMLEY, J. et al. Mothers Supporting Children with Autistic Spectrum Disorders. In. *Autism*. [online]. 2004, ISSN-1362-3613, Vol 8, No. 4 [cit. 2010-06-06]. Dostupné na www: <<http://aut.sagepub.com/cgi/content/short/8/4/409>>.
- BOUCHER, Jill. 2009. *The Autistic Spectrum: Characteristic, Causes and Practical Issues*. London: Sage Publications. ISBN 978-0-7619-6211-3.
- CLARK, Julie. 2010. *Asperger's in Pink*. 1. vyd. Arlington: Future Horizons, 274 s. ISBN 978-1-935274-10-0.
- De CLERQ, Hilde. 2006. *Mami, je to člověk, nebo zvíře?*. 1. vyd. Praha: Portál, 104 s. ISBN 80-7367-235-5.
- HIGGINS, D., BAILEY, S., PEARCE, J. Factors associated with functioning style and coping strategies of families with a child with an autism spectrum disorder. In. *Autism* [online]. 2005, ISSN-1362-3613, Vol 9, No. 2, [cit. 2010-06-06]. Dostupné na www: <<http://aut.sagepub.com/cgi/content/abstract/9/2/125>>.
- CHAKRABARTI, S., FOMMBONE E. 2001. Pervasive developmental disorders in preschool children. [online]. [cit. 2011-03-02]. Dostupné na: U.S. National Library of Medicine National Institute of Health Web site: <<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/11427137>>.
- GILLBERG, Christopher. 2008. *Artismus – zdravotní a výchovné aspekty*. 3. vyd. Praha: Portál, 126 s. ISBN 80-7367-498-4.
- GILLBERG, Christopher. et al. 2006. Brief report: "the autism epidemic". The registered prevalence of autism in a Swedish urban area. [online]. [cit. 2011-03-02]. Dostupné na: U.S. National Library of Medicine National Institute of Health Web site: <<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/16568356>>.

- GRAY, David. 2003. Gender and coping: the parents of children with high functioning autism [online]. [cit. 2011-11-07]. Dostupné na: U.S. National Library of Medicine National Institute of Health Web site: <<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12570979>>.
- GURNEY, J. G. et al. 2003. Analysis of prevalence trends of autism spectrum disorder in Minnesota. [online]. [cit. 2011-03-02]. Dostupné na: U.S. National Library of Medicine National Institute of Health Web site: <<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12860781>>.
- LUTHER, E. et al. Coping and social support for parents of children with autism. In. *The Journal of School Nursing* [online]. 2005, Vol. 21, No. 1, [cit. 2011-10-16]. Dostupné na www: <<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/15660493>>.
- MONTES, G., HALTERMAN, J. 2007 *Psychological Functioning and Coping Among Mothers of Children With Autism: A Population-Based Study*. In *Pediatrics*. Official Journal of the American Academy of Pediatrics, [online]. ISSN 1098-4275, Vol. 119, No. 5, pp. e1040-e1046. Grove Village, Illinois [cit. 2011-11-01]. Dostupné na: <<http://pediatrics.aappublications.org/cgi/reprint/119/5/e1040>>.
- ORTONY, Andrew et al. 1990. *The Cognitive Structure of Emotion*. 1. vyd. Cambridge: Cambridge University Press, 208 s. ISBN 978-0-52138-664-7.
- PASTER, Angela. 2009. A comparison of coping strategies used by parents of children with disabilities and parents of children without disabilities. [online]. [cit. 2011-11-07]. Dostupné na: U.S. National Library of Medicine National Institute of Health Web site: <<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/19540716>>.
- RICHMAN, Shira. 2006. *Výchova detí s artismem: aplikovaná behaviorálna analýza*. 1. vyd. Praha: Portál, 128 s. ISBN 80-7367-102-6.
- SCHIEVE, Laura A., BLUMBERG, Stephen J. et al. 2007 *The Relationship Between Autism and Parenting Stress*. In *Pediatrics*. Official Journal of the American Academy of Pediatrics, [online]. ISSN 1098-4275, Vol. 119, No. Supplement 1, pp. e114-e121. Grove Village, Illinois [cit. 2011-11-01]. Dostupné na: <http://pediatrics.aappublications.org/content/119/Supplement_1/S114.full.pdf+htm>.
- SIMONE, Rudy. 2010. *Aspergirls. Empowering Females with Asperger Syndrome*. 1. vyd. London: Jessica Kingsley Publishers, 236 s. ISBN 978-1-84905-826-1.
- SIMONOFF, E. et al. 2008. *Psychiatric Disorders in Children With Autism Spectrum Disorders: Prevalence, Comorbidity, and Associated Factors in a Population-Derived Sample*. [online]. [cit. 2011-11-04]. Dostupné na: U.S. National Library of Medicine National Institute of Health Web site: <<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/18645422>>.

- SIVBERG, Bengt. 2006. *Coping strategies and parental attitudes. A Comparison of Parents with Children with Autistic Spectrum Disorder and Parents with non-autistic Children* [online]. [cit. 2011-11-07]. Dostupné na: U.S. National Library of Medicine National Institute of Health Web site: <<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12585819>>.
- THOROVÁ, Kateřina. 2006. *Poruchy autistického spektra*. 1. vyd. Praha: Portál, 456 s. ISBN 80-7367-091-7.
- WILLIAMS, Donna. 2009. *Nikde nikdo: nevšední životopis dívky s autismem*. 2. vyd. Praha: Portál, 224 s. ISBN 80-7367-600-1.

✉ **Ing. Mgr. Zuzana Poklembová**
Katedra sociálnej práce
Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove
17. novembra 1, 080 01 Prešov
Slovenská republika
E-mail: zuzana.poklembova@gmail.com